

Žarko Lazarević

KMEČKI DOLGOVI OB SEVERNI MEJI 1918 - 1945 (od Rateč do Hodoša)*

Kakor nam pove naslov, bomo v razpravi obravnavali kmečke dolgove ob severni slovenski meji v letih prve jugoslovanske države. Že na začetku moramo opozoriti, da tu ne gre za kakšen geografsko, politično ali gospodarsko zaokrožen teritorij, temveč za prilagoditev materije nosilni temi letošnjega zborovanja. Obenem velja opozoriti tudi na omejitve v globini obravnave opredeljene snovi, saj trčimo na vrzel, kako opredeliti obmejni pas, oziroma do kod le-ta seže v notranjost Slovenije. Pri razrešitvi te dileme se nam ponujata dve možnosti, ali obravnavati ob meji ležeče politične občine ali pa okraje. Pri pregledovanju ohranjenega gradiva se izkaže, da dileme pravzaprav ni, saj podatkov, ki bi nam nudili vpogled v občinske razmere, žal ni ohranjenih. Torej nam ni preostalo drugega, kot da se prilagodimo naravi ohranjenega gradiva in kmečke dolgove obravnavamo na nivoju obmejnih okrajev. S tem pa naletimo na drugo čer, ker so ti okraji segali tudi globoko v notranjost Slovenije in torej niso zajemali samo obmejnega pasu. Vendar moramo tudi ta pomislek odmisлити, ker ni možna druga pot kot podreditev strukturi virov. Tako bomo v naši razpravi obravnavali ob meji ležeče okraje: Radovljico, Kranj, Gornji Grad, Dravograd, Maribor levi breg, Ljutomer in Mursko Soboto. K naštetim bomo pritegnili še okraj Kamnik, ki resda ni ležal neposredno ob meji, vendar lahko njegov severni del brez dvoma uvrstimo v obmejni pas, in iz spoštovanja do gostiteljev še okraj Slovenj Gradec.

Dolgov ob meji ni mogoče obravnavati ločeno od splošnega gospodarskega razvoja v Sloveniji oziroma Jugoslaviji, saj so tudi kmetje s tega področja delili enake tegobe kot drugi. Zato si je nujno ogledati še širši okvir naše problematike. V novonastalo jugoslovansko državo so slovenski kmetje stopili tako rekoč brez dolgov, saj je v teku prve svetovne vojne in neposredno po njej prišlo do samodejne razdolžitve kmetov, kar je bila posledica visokih medvojnih kmetijskih cen in povojne inflacije. Žal je bil to za večino kmetov le kratkotrajen predah, ker so se dolgovi kmalu začeli ponovno kopičiti, na kar je opo-

zarjalo skokovito povečevanje števila prisilnih izterjav oziroma dražb.¹ V prvi polovici dvajsetih let je bilo zaradi inflacijske vladne politike, ki je bila v tedanjih razmerah neurejene državne zgradbe opravičljiva, denarja v izobilju, obrestne mere pa so bile nerealne, kar je vzpodbujalo najemanje novih in novih posojil tako za potrošnje kot tudi za financiranje tekoče proizvodnje ali novih investicij.² Tedaj so bili kmečki dolgovi še majhni in v narodno gospodarskem oziru še prav nič zaskrbljujoči. Po približnih ocenah naj bi se v štirih letih od nastanka države povečali s 16 na 50 milijonov dinarjev.³ Zato ne preseneča, da so bili daleč od oči in zanimanja javnosti. V času gospodarskega poleta in vesplošnega optimizma pač nihče, razen zelo redkih posameznikov, ni opazil naraščajočega procesa nove zadolženosti kmetov.

V drugi polovici dvajsetih let so se gospodarske razmere temeljito spremenile, saj ta leta zaznamuje omejevalna denarna politika in zapiranje zahodnoevropskih kmetijskih tržišč. Zaradi monetarističnih ukrepov so začele inflacijski rasti prilagojene cene padati, vendar ne samo kmetijske, čeprav v večji meri kot industrijske, kar je znižalo kupno moč kmetov. Ob zmanjšanem dohodku in s tem realno povečanimi obremenitvami, kmetje sčasoma niso več zmogli pokrivati vseh svojih izdatkov, npr. za servisiranje inflacijskih dolgov, za nove investicije in marsikdaj tudi za nakup vsakdanjih potrebščin. Zato so se kljub povečanim obrestnim meram, kot posledici restriktivne monetarne politike, zatekali v zadolževanje.⁴ Ravno v drugi polovici dvajsetih let so slovenski kmetje ustvarili večino

* Referat z XXVI. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu, 29. 9. 1992.

¹ Alojzij Trstenjak: Zadolževanje na kmetih v Sloveniji, Socialna misel št. 7-8/1926, str. 159.

² Nikola Vučo: Agrarna kriza u Jugoslaviji, Beograd, 1968, str. 111-112; Fran Gabrovšek: Kmetijski kredit, Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 90-91.

³ Kmetijski list, 14. 5. 1924.

⁴ Vučo, nav. delo, str. 68-71, 84 in 112.

svojih dolgov.⁵ V teh letih so dolgovi s svojo višino in številom dolžnikov že opozarjali javnost nase. Po anketi ministrstva za trgovino in industrijo so v letu 1927 kmečki dolgovi v državi dosegli že skoraj 3 milijarde dinarjev, zadolženih pa je bilo nekaj čez 400.000 kmetov.⁶ Vendar so bili to samo dolgovi pri denarnih zavodih, medtem ko so glede celotne višine, vključujoč tudi privatne upnike, postavljali le domneve. V Sloveniji so se po teh podatkih dolgovi krepko povečali. Samo pri denarnih zavodih naj bi se kmetje zadolžili za skoraj 216 milijonov dinarjev,⁷ celoten dolg pa so cenili med 600 in 700 milijoni dinarjev.⁸ Ti podatki so vznemirili javnost in vzbudili številne razprave. Predlagane so bile različne rešitve,⁹ vendar problem v narodno gospodarskem pogledu še ni bil tako izrazit, da bi vlado navedel k odločnemu ukrepanju.

Razmere in spoznanje o nujnosti odločnega državnega ukrepanja je dozorelo v prvi polovici tridesetih let, ko so kmečki dolgovi z vso silovitostjo opozorili na razdiralne učinke velike gospodarske krize, ki je najprej pokazala zobe v kmetijstvu. Gospodarski položaj kmetijskih dejavnosti se je zaradi katastrofalnega padca cen radikalno poslabšal. Kmetijske cene iz leta 1932 so predstavljale le še dve tretjini tistih izpred šestih let. V primerjavi z letom 1926 se je dohodek v kmetijstvu kar prepolovil.¹⁰ V tem letu so dolgovi v državi pri 700.000 kmetih dosegli že slabih 7 milijard dinarjev, torej so se v petih letih kar podvojili. Slovenski "kmetovalci" so k temu prispevali 1,2 milijarde dinarjev. Med najbolj

zadolžene so sodili ravno kmetje iz Dravske banovine, kjer je bila več kot tretjina vseh kmetov prezadolžena, kar je pomenilo, da bi odplačevanje ogrozilo njihovo eksistenco. Večino najetih kreditov so kmetje porabili za neproduktivne namene. Neugodna je bila zlasti neenakomerna zadolženost, saj so male kmetije (do 10 ha zemlje) ustvarile kar dve tretjini dolgov. O težavnosti položaja govori tudi dejstvo, da je bila kar polovica dolgov ustvarjena pri privatnih upnikih.¹¹ V takih razmerah, ko so dolgovi v pretežno agrarni državi postali akuten ekonomski problem, ker so pretili povzročiti zlom finančnega sistema v državi, kmetje pa socialno - političnega, je bila odločna in temeljita državna intervencija več kot nujna. Zato je vlada po vzoru nekaterih evropskih držav s podobno gospodarsko strukturo¹² v aprilu 1932. leta proglasila moratorij za kmečke dolgove. Le-ta naj bi veljal le kratek čas, do izdaje zakona o konverziji kmečkih dolgov, vendar se je zaradi nespretnega ukrepanja podaljšal kar za štiri leta. V tem času ga je vlada z različnimi dopolnitvami in novimi uredbami le podaljševala.¹³

Po štirih letih in pol so jugoslovanski finančni krogi in z njimi tudi zadolženi kmetje končno dočakali, da je vlada Jugoslovanske radikalne zajednice končno izdala Uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov,¹⁴ na osnovi katere so izvajali konverzijo kmečkih dolgov in sanacijo kmetovih upnikov, to je denarnih zavodov, kar je bil prvenstveni cilj konverzije. Po določih te uredbe je Privilegirana agrarna banka prevzela vse kmečke dolgove pri denarnih zavodih, nastalih do proglasitve moratorija, in jim njihove terjatve izplačala v bonih in obveznicah, če so upniki presodili, da je to ugodneje za njih, kot pa čakati na obročno odplačevanje. Kmetom so na breme države in upnikov znižali dolgove za polovico, jim znižali obrestno mero in podaljšali odplačevanje na 12 let po posebnem odplačilnem načrtu,

⁵ To potrjuje tudi raziskava o zadolževanju kmetov, opravljena na primeru intabulacij v zemljiško knjigo. Več o tem glej Žarko Lazarević: Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918-1941, Prispevki za novejšo zgodovino št. 2/1989, str. 357-370.

⁶ Stanje seljačkih dugova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Bankarstvo št. 1/1928, str. 38-39; Milan Komadinić: Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934, str. 37.

⁷ Prav tam.

⁸ Velimir Bajkić: Seljački kredit, Beograd, 1928, str. 24.

⁹ O posameznih zakonskih projektih za razdolžitve kmetijstva glej Komadinić, nav. delo, str. 28-30; Vladimir Pušnjak: Razdolžitve kmečkega stanu, Domoljub št. 34/1928, str. 525-529; isti: Ali je kmečki stan v naši državi prezadolžen?, Domoljub št. 36/1928, str. 565; Bajkić, nav. delo, str. 83-93; Bankarstvo št. 7 in 12/1928, str. 292-296 in 401-404.

¹⁰ Vučo, nav. delo, str. 200; Ivan Bratko: Gibanje cen in naše kmetijstvo, Obzorja 1938, str. 352; Maksim Goranović: Položaj seljaka u Jugoslaviji, Beograd, 1938, str. 7-8.

¹¹ Komadinić, nav. delo, str. 40-71.

¹² O ukrepih za obvarovanje posameznih kmetov in kmetijstva kot panoge pred razdiralnimi učinki gospodarske krize v teh letih glej sintetično razpravo v Biltenu Privilegirane agrarne banke št. 15-16/1935 (Prilog br. 13: Kako su zemljoradnički dugovi regulisani na strani), ki je bila napisana na njenem študijskem oddelku za potrebe bančnih direktorjev v polemikah o obliki razdolžitve jugoslovanskih kmetov.

¹³ Glej Službeni list Kraljevske banske uprave za Dravsko banovino št. 33/1932, 85/1932, 104/1932, 72/1933, 97/1933, 72/1934, 13/1935, 51/1935 in 36/1936.

¹⁴ Službeni list, št. 79/1936, str. 752-760.

ki je predvideval odplačevanje vseskozi enakih anuitet, pri čemer se je znotraj anuitete spreminjalo razmerje med zneskom za obresti in plačilo dolga. S polovičnim odpisom dolgov so želeli uskladiti višino dolgov s plačilno sposobnostjo kmetov, ker se je dohodek v kmetijstvu glede na predkrizna leta prepolovil. Predvidevali so, da bi na začetku anuitete kmetom predstavljale precejšen izdatek, kasneje pa vedno manjšega - zaradi pričakovane gospodarske konjunktore. Izterjavo anuitet so poverili davčni upravi, kmetje pa so v letu 1936 morali plačati le obresti. Prvi dve anuiteti so kmetje poravnali uspešno, že pri tretji pa se je zataknilo. Po nekaterih mnenjih¹⁵ so bili temu vzrok previsoko določeni obroki in slabe letine. Velja poudariti, da so bili slovenski kmetje najboljši plačniki v državi, ki so le v letu 1939 nekoliko "zatakjili", ko so plačali "le" tri četrtine predpisane anuitete, medtem ko so v prejšnjih letih poravnali svoje obveznosti v celoti. Za druge predele Jugoslavije tega ni moč trditi, saj so beležili zelo nizek delež vplačil glede na predpisane vsote, kar zelo nazorno kaže spodnja tabela, izdelana na osnovi uradnih podatkov Privilegirane agrarne banke (PAB).

Tabela 1: Odplačevanje anuitet kmečkih dolgov v Jugoslaviji 1937-1940¹⁶

podružnica PAB	A	B	C	D	E
Beograd	96,6	78,9%	78,2%	32,8%	29,6%
Zagreb	33,3	22,6%	57,7%	27,3%	21,9%
Sarajevo	24,4	38,0%	39,3%	18,6%	13,1%
Ljubljana	26,9	114,1%	97,8%	73,2%	89,2%

A - predpisana višina enoletne anuitete v milijonih dinarjev.

B - delež vplačil na račun prve anuitete v letu 1937.

C - " " " druge " " 1938.

D - " " " tretje " " 1939.

E - " " " četrte " " 1940.

Po seznanitvi s širšim ozadjem, ki je botrovalo zadolženosti kmetov in s shematičnim orisom razdolževanja v obliki konverzije, lahko preidemo na obravnavo kmečkih dolgov ob severni meji. Podatki, ki bi nam osvetljevali razmere v celotnem obdobju, žal niso ohranjeni.

¹⁵ Vučo, nav. delo, str. 208.

¹⁶ Preračunano po podatkih Biltena Privilegirane agrarne banke št. 3-4/1937, 22-23/1938, 1-2/1940, 23-24/1940; Jutro, 16. 1. 1941; Slovenec, 5. 11. 1939.

O stanju dolgov so nam voljo samo zbirni podatki na nivoju okrajev, ki jih je po naročilu vlade zbrala Privilegirana agrarna banka z obsežno anketo v letu 1932. Le-ta je, za razliko od anket iz dvajsetih let, temeljila na zbiranju informacij neposredno pri dolžnikih in ne, kakor prej, pri upnikih. Tako so zajeli tudi dolgove pri zasebnikih oziroma privatnih upnikih. V tedanjem času so menili, da je bila anketa uspešna, ker je prikazala realno stanje kmečke zadolženosti. Uspeh je bil razumljiv, saj so ji pripisovali velik, čeprav različno komentiran pomen, kot npr. vzpodbujanje pričakovanj o črtanju dolgov,¹⁷ kar je kmete nedvomno motiviralo prijavljati vse svoje dolgove. Anketni obrazci bi predstavljali neprecenljiv vir za spoznavanje strukture dolžnikov in pokrajinskih razlik v Sloveniji, a žal niso ohranjeni. Po izteku ankete so jih poslali beograjski centrali Privilegirane agrarne banke,¹⁸ kjer so jih v osmem oddelku, ki so ga imenovali kartotečni, razvrstili v dve kartoteki dolžnikov. V prvi so bili razvrščeni v abecednem vrstnem redu za celo državo skupaj, v drugi pa po davčnih upravah, občinah in vaseh. Na vsaki kartici so bili zapisani dolžnikovi osebni podatki, višina dolga, anuiteta, upniki, intabulacije in premoženjsko stanje.¹⁹ Žal je ta zlahtni material delil usodo arhiva Privilegirane agrarne banke, ki je zgorel ob nemškem bombardiranju Beograda v aprilu 1941. leta.²⁰ Pri vsem skupaj je srečna okoliščina vsaj to, da je zbirne podatke za okraje, vendar žal ne tudi strukture dolžnikov, objavil v letu 1934 Milan Komadinić, čigar študija Problem seljačkih dugova ima zaradi odsotnosti originalnega gradiva že značaj vira,²¹ saj se je pri pisanju naslanjal na statistično gradivo Privilegirane agrarne banke.

Iz nadaljevanja je razvidno, da je obravnava kmečkih dolgov povezana z obilico podatkov, ki jih je bilo zaradi številčnosti nujno strniti in uredi-

¹⁷ Podrobneje o metodologiji in izvajanju glej Komadinić, nav. delo, str. 38; Vučo, nav. delo, str. 200-201; Jože Lavrič: Organizacija statistike v Jugoslaviji, Čas 1934/35, str. 85.

¹⁸ Arhiv Slovenije (AS): Kmetijski oddelek, Indeks za leto 1932/33, 7125/1-PAB Beograd.

¹⁹ AS: Ministrstvo za finance Ljudske republike Slovenije, fasc. 50, Osnovna organizacija za sprovođenje poslova po uredbi o likvidaciji zemljoradničkih dugova.

²⁰ Mihajlo Vučković: Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918-1941, Beograd, 1966, str. 80.

²¹ Zbirne podatke za Dravsko banovino na nivoju okrajev išči v prilogah k navedenemu delu.

ti ter predstaviti v pregledni obliki. To smo storili s petimi tabelami, iz katerih je razvidna stopnja zadolženosti, povprečna velikost zadolženih kmetij, struktura upnikov, višina dolgov, zemlja in prebivalstvo na zadolženih kmetijah v obmejnih okrajih. Zatem bomo prešli na komentiranje prezentiranega statističnega gradiva, pri čemer se bomo izognili citiranju, saj bo vsak pozoren bralec našel podatke in njihov izvor; na te podatke se bomo sklicevali v tabelah.

Tabela 2: Kmečki dolgovi ob severni meji v letu 1932²²

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	653	8,2%	1,1%	26.871	1.994	6.699
Kranj	1.585	13,3%	2,6%	26.925	2.063	7.551
Kamnik	2.120	27,5%	3,4%	19.688	2.368	9.019
Gornji Grad	984	29,4%	1,6%	28.312	1.327	7.453
Dravograd	1.297	20,5%	2,2%	39.160	1.683	6.494
Maribor l.b.	3.502	32,0%	5,6%	21.145	2.968	5.339
Ljutomer	1.151	13,4%	1,8%	13.905	3.514	4.044
M. Sobota	5.948	59,6%	9,6%	9.493	1.527	2.226
S. Gradec	1.513	27,3%	2,4%	26.565	1.846	14.606

A - število zadolženih kmetij.

B - delež zadolženih kmetij v številu gospodinjstev.

C - delež zadolženih kmetij v okraju v skupnem številu zadolženih v Sloveniji.

D - povprečni dolg na kmetijo v din.

E - povprečni dolg na hektar zemlje zadolženih kmetov v din.

F - povprečni dolg na hektar obdelovalne zemlje zadolženih kmetov v din.

²² Komadinić, nav. delo, Priloge-Dravska banovina.

²³ Prav tam. Vsoto dolgov po okrajih smo izračunali sami s pomočjo podatkov o povprečnem dolgu na kmetijo in o številu zadolženih. Pri prikazovanju deleža terjatev posameznih upnikov je Komadinić navajal številke, ki marsikdaj presegajo ali ne dosegajo 100%. Takih napak nismo mogli popravljati, ker ne vemo, kateremu upnik bi morali povečati oziroma zmanjšati delež. Te napake tudi niso bistvene, ker ne postavljajo pod vprašaj v tabeli navedenih razmerij.

Tabela 3: Struktura kmečkih dolgov ob severni meji leta 1932²³

okraj	A	B	C	D	E	F	G
Radovljica	17,5	1,3	-	34,46	21,86	3,01	40,67
Kranj	42,6	3,2	0,07	31,46	21,44	1,49	45,54
Kamnik	41,7	3,1	-	37,12	16,59	2,52	43,77
Gornji Grad	27,8	2,1	-	30,88	12,42	0,59	56,11
Dravograd	50,7	4,0	-	32,03	14,23	6,56	47,18
Maribor l.b.	74,1	5,7	0,28	21,21	12,77	2,88	62,86
Ljutomer	16,0	1,2	1,38	30,75	13,96	2,75	51,16
Murska Sobota	56,4	4,3	0,44	23,73	15,42	14,62	45,15
Slovenj Gradec	40,1	3,1	0,72	18,30	23,87	6,22	50,89

A - vsota kmečkih dolgov v milijonih din.

B - delež okrajanih kmečkih dolgov v slovenskih dolgovih v %.

C - delež terjatev DHB in PAB v %.

D - delež terjatev kreditnih zadrug v %.

E - delež terjatev regulativnih hranilnic v %.

F - delež terjatev bank v %.

G - delež terjatev privatnih upnikov v %.

Tabela 4: Zemlja in prebivalci na zadolženih kmetijah ob severni meji v letu 1932 v povprečjih²⁴

okraj	A	B	C	D
Radovljica	13,47 ha	4,01 ha	5,40	3,17
Kranj	13,05 ha	3,75 ha	5,95	2,93
Kamnik	8,31 ha	2,18 ha	5,84	2,67
Gornji Grad	21,33 ha	3,79 ha	6,49	3,36
Dravograd	23,26 ha	6,03 ha	6,77	3,91
Maribor l.b.	7,12 ha	3,96 ha	5,74	3,21
Ljutomer	3,96 ha	3,47 ha	5,42	3,03
Murska Sobota	6,21 ha	4,26 ha	7,10	3,25
Slovenj Gradec	14,39 ha	1,82 ha	6,65	3,42

A - povprečna velikost zadolžene kmetije.

B - povprečje obdelovalne zemlje na zadolženo kmetijo.

C - povprečno število prebivalcev na zadolženo kmetijo.

D - povprečno število za delo sposobnih na zadolženih kmetijah.

²⁴ Prav tam.

Tabela 5: Prebivalstvo v okrajih ob severni meji²⁵

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	36.322	37,0%	13.439	3.562	9,8%	26,5%
Kranj	36.487	48,6%	17.732	9.430	25,8%	53,2%
Kamnik	38.683	61,3%	23.712	12.380	32,0%	52,2%
Gornji Grad	17.584	70,1%	12.326	6.386	36,3%	51,8%
Dravograd	33.144	59,4%	19.687	8.780	26,5%	44,6%
Maribor l.b.	54.315	79,1%	42.963	19.155	35,2%	44,6%
Ljutomer	41.381	80,6%	33.353	6.238	15,1%	18,7%
M. Sobota	52.597	87,2%	45.864	42.230	80,3%	92,1%
S. Gradec	28.800	63,9%	18.403	10.061	34,9%	54,7%

A - število prebivalcev v okraju.

B - delež kmečkega prebivalstva.

C - število kmečkega prebivalstva.

D - število prebivalstva na zadolženih kmetijah.

E - delež zadolženega prebivalstva v prebivalstvu okraja.

F - delež zadolženega prebivalstva v kmečkem življu okraja.

Tabela 6: Zemlja zadolženih kmetov ob severni meji²⁶

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	101.388	8.796	38.085	2.618	8,6%	6,8%
Kranj	58.997	20.684	45.461	5.658	35,0%	12,4%
Kamnik	57.945	17.617	26.117	4.622	30,4%	17,7%
Gornji Grad	52.792	20.989	19.248	3.729	39,7%	19,3%
Dravograd	70.390	30.168	25.637	7.820	42,8%	30,5%
Maribor l.b.	58.503	24.934	35.694	13.867	42,6%	38,8%
Ljutomer	42.490	4.558	29.425	3.994	10,7%	13,6%
M. Sobota	59.626	36.937	41.229	25.338	61,9%	61,4%
S. Gradec	48.427	21.772	22.469	2.754	44,9%	12,2%

A - površina okrajev v ha.

B - zemlja zadolženih kmetov v ha.

C - rodovitna zemlja v okraju v ha.

D - rodovitna zemlja zadolženih kmetov v ha.

E - delež zemlje zadolženih kmetov v okrajni površini.

F - delež rodovitne zemlje zadolženih kmetov v okrajni količini rodovitnega sveta.

Obravnavani okraji so z izjemo radovljiškega in kranjskega, ki sta imela razvito industrijo, imeli pretežno agrarni značaj. Skupen delež kmečkega prebivalstva je znašal kar dve tretjini. Tu pa se skupne značilnosti tudi končajo, saj geografska danost loči ob severni meji ležeče okraje v dve skupini, in sicer na gorate in ravninske. V pretežni meri gorati okraji, če jih lahko tako imenujemo, pri čemer imamo v mislih radovljiškega, kranjskega, kamniškega, gornjegrajskega, dravograjkega in slovenjgraškega, so bili

obsežnejši in redkeje poseljeni. Ti okraji so imeli nižji delež kmečkega prebivalstva in zaradi geografskih značilnosti so v njih prevladovali večje kmetije, predvsem na račun gozda in pašnikov. To seveda pomeni tudi pretežno usmerjenost kmetij iz teh okrajev v živinorejo in gozdarstvo. Za ravninske okraje, med katere smo uvrstili okraje Maribor levi breg, Ljutomer in Murska Sobota, pa je poleg manjšega obsega značilna tudi gostejša poselitev in temu primeren višji delež kmečkega prebivalstva. Slednji je v mariborskem in ljutomerskem okraju dosegal približno 80%, v soboškem pa celo 87%. Torej ni presenetljivo, da v teh okrajih tudi ni bilo večjih kmetij in da so tu beležili najvišjo gostoto kmečkega prebivalstva tako na kvadratni kilometer obdelovalne kot tudi vse kmetijske površine.²⁷

Po teh uvodnih opozorilih se lahko lotimo predstavitve kmečkih dolgov na tem področju. V teku anketiranja v letu 1932 so kmetje iz teh okrajev prijavili za dobrih 367 milijonov ali 28% vseh tedaj v Sloveniji ugotovljenih dolgov. Na tak ali drugačen način je bilo zadolženo 18.753 kmetov, kar je predstavljalo slabo tretjino vseh slovenskih dolžnikov. Zaradi različne gostote prebivalstva in strukture kmetij ni presenetljivo, da je v treh ravninskih okrajih živela dobra polovica zadolženih kmetov, med katerimi so prevladovali mali kmetje. Tako je povprečna zadolžena kmetija v mariborskem in soboškem okraju dosegala med 6 in 7 hektarjev, v ljutomerskem pa le 4. "Le" smo zapisali zato, ker so v gorskih okrajih med zadolženimi, kakor sicer na Slovenskem sploh, prevladovali srednji in veliki kmetje, na kar nas opozarjajo povprečne velikosti zadolženih kmetij, ki so se gibale od 13 do 23 hektarjev.

Primerjava deleža zemlje in prebivalstva zadolženih kmetij, kar je bilo odvisno od deleža kmečkega prebivalstva, ne kaže velike in nepričakovane razlike. Tako je zemlja zadolženih kmetov predstavljala 30% vse površine obravnavanega področja. V nasprotju s pričakovanji je stanje v ljutomerskem okraju, kjer je med zadolženimi prevladovalo veliko število majhnih s podpovprečnim številom prebivalcev. Na drugi strani so bile osupljive razmere v soboškem okra-

²⁵ Prav tam; Splošni pregled dravske banovine, Ljubljana, 1939, Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije, Tehnika in gospodarstvo št. 3-4/1940, str. 62-63. Do vrednosti, ki jih najdemo v tabeli, smo prišli tako, da smo križali raznovrstne podatke iz navedenih del in jih nato z ustrezno računsko operacijo pretvorili v željeno vrednost.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Več o gostoti kmečkega prebivalstva po slovenskih okrajih glej Ilešič, nav. delo, str. 62-63.

ju, kjer je na zadolženih kmetijah živelo kar 80% okrajnega prebivalstva. V primerjavi s številom kmečkega življa je bil delež še bolj zaskrbljujoč, saj je prebivalstvo z zadolženih kmetij pomenilo kar 92% kmečkega življa. V preostalih okrajih, z izjemo radovljiškega, je bil delež zadolženega kmečkega prebivalstva znatno nižji, a vendarle še vedno visok. Dosegal je približno polovico od kmetijstva odvisnega prebivalstva.

Drugačno sliko pokaže stopnja zadolženosti, kjer so opazne precejšnje razlike med obema skupinama okrajev. Kmetje iz goratih okrajev so imeli, z izjemo kamniškega, neprimerno višje dolgove kot v treh ravninskih okrajih. Tako je dolg na kmetijo iz prve skupine okrajev znašal od 26.000 do slabih 40.000 dinarjev v dravograjskem okraju. Istočasno so v treh ravninskih okrajih ugotovili med 10.000 in 20.000 dinarji dolga na kmetijo. Ta razlika je razumljiva, če si priključimo v spomin podatke o povprečni velikosti zadolženih kmetij, in upoštevamo dejstvo, da je bila zemlja več ali manj edino kmečko premoženje, ki so ga zastavljali pri najemanju posojil. Trditev o večji zadolženosti kmetov iz goratih okrajev potrjujejo tudi podatki o vsoti dolga na hektar zemlje v lasti zadolženih kmetov, tako vse kot tudi obdelovalne. Vsota dolga na hektar zemlje sicer ni ravno najbolj posrečena primerjava zaradi različne geografske strukture okrajev, ki je tudi opredeljevala strukturo kmečkih gospodarstev. Kljub temu so dolgovi zaradi manjših kmetij in večje poseljenosti in temu primernim dohodkom kmetom v ravninskih okrajih realno verjetno predstavljali večje breme kakor v goratih.

Zanimivo je tudi vprašanje, pri kom so se kmetje zadolževali. Ob pogledu na ustrezno tabelo ugotovimo, da so kmete, tako kot drugod v Sloveniji, najbolj izdatno kreditirali privatni upniki. Vendar je to samo en del odgovora, saj nam ne pove, kdo se skriva pod tem poimenovanjem. Manjkajoči del odgovora najdemo v zemljiški knjigi, iz katere lahko razberemo, da je bilo med njimi največ posestnikov, gotovo iz vrst premožnejših na podeželju, trgovcev in odvetnikov.²⁸ Delež terjatev privatnih upnikov je bil odvisen od prisotnosti kreditnih zadrug, hranilnic in bank, vendar se v nobenem okraju ne spusti pod 40%, v mariborskem pa je celo presegal 60%. Široko razpredena mreža kmečkih kreditnih zadrug je kmetom omogočala sorazmerno lahek dostop do posojil. O njihovi pomembnosti priča

dejstvo, da so kmetje pri njih najeli kar tretjino kreditov. Sledile so jim regulativne ali mestne hranilnice, vendar njihov pomen ni dosegal zadružne vloge. Zanimivo je, da so slovenske banke zelo pičlo kreditirale kmete, očitno so bile naložbe v industrijo in trgovino bolj mikavne. V tem pogledu je izjema Prekmurje, kjer je delež bančnih terjatev med kmečkimi dolgovi dosegal skoraj 15%, ob tem pa je bil sorazmerno nižji delež privatnih upnikov. Državne banke kot sta bili Državna hipotekarna (DHB) in Privilegirana agrarna banka (PAB) slovenskih kmetov tako rekoč nista kreditirali. Njun delež je bil namreč tako malenkosten, da ga lahko brez škode zamenarimo. Privilegirana agrarna banka je v Sloveniji pridobila na pomenu šele po letu 1936, ko je prišlo do konverzije kmečkih dolgov.

Fran Trček, tedanji ravnatelj liberalno usmerjene Zveze slovenskih zadrug, trdi, da je bil kredit v vseh letih prve jugoslovanske države drag. Po ceni denarja naj bi izstopali mestni zavodi, ki da se niso zadovoljili samo z zaslužkom za pokritje režijskih stroškov, temveč so prvenstveno zasledovali dobiček. Zlasti je izpostavil prekmurske kreditorje, katere je dobesedno obtožil odušitva. Medtem ko je bila pri vaških kreditnih zadrugah razlika med aktivno in pasivno obrestno mero od poldrugega do 3%, so mestni zavodi zaračunavali tudi dvakrat toliko. Obrestne marže za posojila pri podeželskih zadrugah so tedaj znašale od 4 do 10%, v mestih pa od 5 do 18%,²⁹ pač v odvisnosti od gospodarskih razmer.

Vsaka anketa o zadolževanju bi ostala nedorečena, če ne bi ugotavljali tudi vzroke tega pojava. Podatkov, ki bi odkrivali vzroke zadolžitve v obravnavanih okrajih, ni na razpolago. Pri Privilegirani agrarni banki so jih izmed vseh slovenskih okrajev raziskali samo v novomeškem. Če smemo tamkajšnje razmere posplošiti, potem lahko zapišemo, da je kar polovica kmečkih dolgov nastala zaradi neproduktivnih namenov. Izstopale so zlasti dote in dediščine, ki so botrovale kar četrtini dolgov. Delež neproduktivne zadolžitve je bil verjetno še višji, saj posojila za zidanje poslopij (23%) in nakupovanje zemlje (16,9%) še ne prinašajo dohodka sama po sebi. Ravno ti dve postavki sta bili precej visoki. Prava investicija za povečanje proizvodnje in dohodka bi bila v kombinaciji z

²⁸ Več o tem glej Lazarevič, nav. delo, str. 375.

²⁹ Fran Trček: Kmečki dolgovi v preteklosti, Kmečki glas št. 43/1963.

zgornjima dvema, nakup živine, orodja in strojev. Takih investicij pa je bilo bore malo. Očitno je, da velikost kmetije opredeljuje kvaliteto zadolževanja. Preprosto rečeno to pomeni: majhna kmetija, velik delež neproduktivne zadolžitve in obratno.³⁰

Ob prenosu dolgov na Privilegirano agrarno banko so obravnavani okraji, oziroma njihovi deli, za nekaj časa izstopili iz sivine slovenskega dolžniškega povprečja. Vzrok temu je bila uredba s predzadnjega dne leta 1937, ki je določila, da se tudi gozd šteje za obdelovalno zemljo.³¹ Zaradi tega je v Sloveniji nad 3.000 kmetov izgubilo status "zaščitenega kmeta" in ugodnosti povezane s tem, ker so njihove kmetije z gozdom vred presegle cenzus 50 hektarjev obdelovalne zemlje. To je povzročilo obilo razburjenja in zahtev po odpravi uredbe, ki niso bile uslišane. V zahtevah po odpravi takih določil je malo pred tem ustanovljena Kmetijska zbornica opozarjala vlado na "katastrofalne posledice, ki jih bo uredba imela v nacionalnem oziru na naši severni meji". Na tem področju naj bi bilo največ takih primerov ob Dravi, kjer so kmetje imeli le malo orne zemlje in resda nekoliko več gozda, ki naj bi bil daleč proč od prometnih poti in že zato veliko manj vreden kot v drugih krajih. Obenem so ministra za kmetijstvo in pravosodje prepričevali, da so zadolženi kmetje gozdove pretežno že izsekali. Z izgubo zaščite naj bi padli pod vpliv "tuje propagande" (beri nemške!, op. Ž. L.). Ko z zahtevami po anuliranju uredbe niso uspeli, so želeli doseči vsaj spremembo, da bi se 8 hektarjev gozda štelo za hektar obdelovalne zemlje. Vendar tudi tokrat z merodajnih mest niso bili deležni drugega kakor molka.³²

Ob koncu se v naši razpravi ne smemo ogniti vprašanju, kako so zadolženi kmetje odplačevali dolgove. Podatki o tem so ohranjeni za davčne okraje do leta 1939. Da jih poznamo, se moramo zahvaliti uradništvu davčnih uprav, ki je na osnovi uspešno izterjanih anuitet terjalo posebne denarne nagrade za svoj trud. Uspešnost njihovega dela in predvsem volje ali bolje rečeno zmož-

nosti kmetov odplačati dolgove je razvidna iz spodnje tabele. V njej so poleg političnih navedeni še davčni okraji, saj se niso vedno pokrivali.

Tabela 7: Odplačevanje kmečkih dolgov ob severni meji 1937-1939³³

pol. okraj	davčni okraj	1937	1938	1939
Radovljica	Radovljica	91%	88%	68%
Kranj	Kranj	97%	88%	82%
Karnik	Karnik	91%	91%	51%
Gornji Grad	Gornji Grad	100%	88%	73%
Dravograd	Dravograd	95%	88%	65%
Maribor l.b.	Maribor okol.	92%	91%	75%
Ljutomer	G. Radgona	100%	97%	75%
	Ljutomer	88%	77%	57%
M. Sobota	M. Sobota	89%	83%	64%
S. Gradec	S. Gradec	100%	79%	53%
	Šoštanj	92%	77%	60%

Kot smo poudarili, so slovenski kmetje disciplinirano odplačevali dolgove. To velja tudi za zadolžene kmete ob severni meji. Nizek delež vplačil na račun tretje anuitete je razumljiv, saj se je izterjava komaj dobro začela, pa tudi drugače so takrat kmetje najmanj plačali, le tri četrtine predpisanega.

Dosedanje razpravljanje lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so kmetje iz okrajev ob severni meji po stopnji zadolženosti, merjeni z vsoto dolga na kmetijo in na hektar zemlje, tako vse kot tudi obdelovalne, presejali slovensko povprečje. Ko primerjamo obmejne okraje med seboj, se izkaže, da so bile razmere kritične zlasti v ravninskih okrajih, kjer je ekonomski propad grozil veliko večjemu številu kmetov in prebivalstva kakor v goratih okrajih. To prebivalstvo se je v pretežni meri preživljalo z delom na malih kmetijah, tako da manjša stopnja zadolženosti na kmetijo ni pomenila tudi realno manjše obremenitve razpoložljivega dohodka.

Kmečki dolgovi so bili aktualni tudi v letih druge svetovne vojne, saj so dolžniško-upniška razmerja ostala še nadalje v veljavi. Ob okupaciji so okraji ob severni meji, razen soboškega, ki so si ga vzeli Madžari, pripadli Nemcem. Skladno s teritorialnim razkosanjem Slovenije so si okupatorji razdelili tudi jugoslovansko državno premoženje na slovenskem ozemlju, kamor so sodile tudi terjatve Privilegirane agrarne banke, ki je, kot že vemo, po letu 1936 prevzela kmečke dolgove pri denarnih zavodih.

³⁰ Podatke o vzrokih zadolževanja in porabi posojil išči v delih Ivana Bratka: Kmetški dolgovi, Tehnika in gospodarstvo, str. 232, in Komadinića, nav. delo, str. 51.

³¹ Uredba o izpremembah in din dopolnitvah Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov, Službeni list, št. 2/1938, str. 8-10.

³² AS: Kmetijska zbornica, neurejeno. Dopis predsednika Kmetijske zbornice za Dravsko banovino Martina Steblovnika ministroma za kmetijstvo in pravosodje z dne 14. 10. 1938.

³³ AS: Dravska finančna direkcija, neurejeno. Nagrade za uspešno izterjavo kmečkih dolgov - Poročilo ministru za finance, oddelku za državne dolgove in kredite, Beograd, z dne 2. 3. 1940.

Nemci in Italijani so se po delitveni konferenci v Ljubljani (22. in 23. januarja 1942) sestali 3. junija v Rimu in sklenili dogovor, imenovan Zaupni protokol (Vertrauensprotokoll), s katerim so med drugim določili, da se delitev premoženja Privilegirane agrarne banke izvede ločeno med okupatorskimi državami glede na stanje z dne 31. decembra 1941. Mesec dni kasneje so to dali vedeti tudi svojim zainteresiranim zaveznikom na berlinski konferenci.³⁴ V našem primeru nas zanimajo samo tiste terjatve, ki sta jih prevzela nemški in madžarski okupator. Pod nemško upravo je ostalo približno dve tretjini zadolženih kmetov, dolgovi in upniških institucij. Madžarskim okupacijskim oblastem pa je pripadla desetina dolžnikov in približno 7% dolgovi in denarnih zavodov, ki so svoj portfelj kmečkih zadolžnic predali Privilegirani agrarni banki.³⁵

V skladu z rimskim in berlinskim dogovorom je morala ljubljanska podružnica Privilegirane agrarne banke, ki je svoje delo opravljala še naprej, a le v Ljubljanski pokrajini, vse svoje dolžnike izven jurisdikcije italijanske okupacijske uprave izročiti Nemčiji in Madžarski. To delo so v Ljubljani začeli že v septembru 1942. leta, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do pomladi 1944. izročili Landes-Hypothekenanstaltu v Gradcu in Celovcu, ki sta prevzemala dolgove kmetov iz Gorenjske, Štajerske in Koroške, le tretjino dolžniških listin, pretežno za davčne okraje ob severni slovenski meji. Obenem se v vsem tem času sploh še niso lotili urejanja dokumentacije za prekmurske dolžnike. Bančno vodstvo je počasnost opravičevalo s pomanjkanjem ustreznega usposobljenega osebja,³⁶ kar je bilo le malo verjetno. Bližje pravilnemu odgovoru smo, če sklepamo, da je bila počasnost posledica zavestnega odlašanja. Z dolžniki iz teh krajev banka namreč ni imela neposrednega stika. Do julija 1944 je od kmetov iz nemškega okupacijskega

območja in po analogiji najbrž tudi iz madžarskega, zahtevala odplačevanje anuitet v gotovini neposredno pri banki ali preko klirinškega nakazila. Izjemoma, ko je kliring odpovedal, so v banki dovolili plačilo anuitete pri bivši upniški ustanovi ali njeni zakoniti naslednici. Kakršnokoli drugo nakazilo pa v ljubljanski Privilegirani agrarni banki niso priznali kot poravnavo terjatve.³⁷ Skladno s takimi nemogočimi zahtevami je razumljivo, da večina dolžnikov izven Ljubljanske pokrajine enostavno ni plačevala anuitet. Ker so bile zahteve banke tudi v nasprotju z italijansko-nemškimi dogovori iz Rima in Berlina, so Nemci posredovali in vodstvu banke ukazali, naj vse dolžnike z nemškega področja opozorijo, da morajo zapadle anuitete obvezno nakazovati na račun Landes-Hypothekenanstalta v Celovcu oziroma Gradcu, kjer so jih knjižili na posebnem računu Privilegirane agrarne banke pri njih. Vendar omenjena zavoda nista izdajala pobotnic za odplačane dolgove,³⁸ kar se je po letu 1945 izkazalo za precej pomembno. Mnogi kmetje izven Ljubljanske pokrajine so pohiteli izkoristiti inflacijske razmere in so na poziv nemških oblasti v prvih mesecih 1945. leta v celoti ali v pretežni meri poplačali svoje dolgove. Ker pri tem niso dobili pobotnic in obenem niso v vseh točkah zadostili zahtevam povojnih prepisov o likvidaciji kmečkih dolgovi izpred druge svetovne vojne,³⁹ je veliko teh kmetov moralo svoje dolgove plačati še enkrat, saj jim nova "ljudska oblast" ni priznala medvojno plačanih obrokov.⁴⁰ Resnici na ljubo je potrebno povedati, da jim to, glede na medvojno razvrednotenje denarja, verjetno tudi ni bilo težko. Oblasti najbrž tudi ne bi predpisale polletnega roka zapadlosti plačila, če bi šlo za zelo velike vsote.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Pravo tam.

³⁴ AS: Ministrstvo za finance LRS (MF LRS), fasc. 50, Bericht ueber die Tätigkeit der Privilegirten Agrar Bank A.G., Zweigstelle Laibach seit Kriegsausbruch bis zum 6. april 1944., str. 4-9.

³⁵ V številkah izraženo je to pomenilo, da je na nemškem okupacijskem področju živelo 23.248 zadolženih kmetov, ki so imeli zadolženice pri 333 denarnih zavodih. Pod Madžari pa je pri 39 finančnih zavodih bilo zadolženo 3.761 kmetov. Podrobneje glej Bilanco Privilegirane agrarne banke za leto 1944, str. 3-4.

³⁶ AS: MF LRS, fasc. 50, Bericht ueber die Tätigkeit..., str. 9; Poročilo o delu na obračunavanju in predaji materiala za dolžnike, ki bivajo na Štajerskem in Gorenjskem, na dan 5. aprila 1944.

³⁹ Več o likvidaciji predvojnih kmečkih dolgovi po komunističnem prevzemu oblasti v Jugoslaviji glej razpravo Žarka Lazarevića: Usoda predvojnih kmečkih dolgovi po letu 1945, Zgodovinski časopis št. 2/1990, str. 268-269.

⁴⁰ O tem pričajo številne pritožbe na obračun dolgovi pri Republiški komisiji za likvidacijo kmečkih dolgovi. V teh pritožbah so kmetje navajali, da so dolgove že odplačali, a pri tem niso dobili pobotnic. Ne smemo izključiti možnosti, da so mnogi pri tem tudi špekulirali, vsi pa zagotovo ne. Natančneje o tem problemu glej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino: Ministrstvo za finance LRS, zavitek št. 17, Prošnje za likvidacijo kmečkih dolgovi.